

La política infantil i juvenil durant el primer franquisme: El Frente de Juventudes i la Sección Femenina

JOSÉ ANTONIO CAÑABATE

Iniciarem aquest article repassant la creació i evolució bàsica de les joventuts del règim franquista. Aquest primer apartat serà principalment de caire descriptiu i basat en fets ja contrastats en l'àmbit bibliogràfic, amb l'objectiu d'oferir una aproximació de caire general sobre aquest tema. Tot seguit, descriurem les principals aportacions bibliogràfiques referides primer al Frente de Juventudes (FJ) i, posteriorment, a la Sección Femenina (SF). Revisarem, en ordre cronològic, diverses obres que considerem rellevants, amb especial atenció a les aparegudes durant els darrers anys. Condensarem les principals aportacions de cada obra, i cridarem l'atenció sobre aquelles qüestions que considerem més rellevants. A continuació, valorarem de manera conjunta el paper pedagògic i polític jugat per ambdues organitzacions, amb especial atenció al seu paper en les terres de parla catalana; i tancarem l'article amb unes conclusions.

CREACIÓ I EVOLUCIÓ DE LES ORGANITZACIONS JUVENILS DEL RÈGIM FRANQUISTA

Durant la Guerra Civil, a les zones controlades pels rebels, continuaren dins la legalitat la Comunió Tradicionalista, la Falange i altres forces que havien donat suport a l'Alzamiento. A més, atès que aviat es posà del costat dels rebels, l'Església va poder mantenir intacta la seva xarxa associativa. A Mallorca, els tradicionalistes impulsaren els *pelayos*, grups de nins de 7 a 15 anys, però la seva projecció pública va ser mínima en relació amb les organitzacions juvenils falangistes, conegudes inicialment com a Milicias Juveniles (MJ). Les MJ, amb una base organitzativa estable des del setembre de 1936, integraven nins i joves de 6 a 17 anys, i adoptaren termes i codis de conducta dels Exploradors

d'Espanya, de l'exèrcit i de les organitzacions juvenils feixistes italianes, atesa la presència d'assessors italians a l'illa.¹

Les MJ, transformades en Organizaciones Juveniles des de novembre de 1936 —com a la resta de la zona «nacional»—, varen ser utilitzades amb abús en actes públics, desfilades o inauguracions, on els caps falangistes insistien en la importància de la joventut en la construcció del nou règim. Tot i que inicialment integraren tant unitats masculines com femenines, el desembre de 1936 Pilar Primo de Rivera, cap nacional de la SF i germana de José Antonio, s'oposà (juntament amb les autoritats eclesiàstiques) a unes organitzacions juvenils mixtes, atès que les diferències fisiològiques entre ambdós sexes requerien activitats i mètodes diferents. Per tant, va donar instruccions a les responsables provincials perquè enquadrassin les nines de 5 a 15 anys.

L'abril de 1937 el general Franco va signar el Decret d'Unificació, que integrava totes les forces polítiques dels rebels dins un únic partit, Falange Española y Tradicionalista de las JONS (*FET de las JONS*). Per tant, tant les seccions infantils i juvenils com les seccions femenines d'aquests partits s'integraren, respectivament, dins l'Organización Juvenil (OJ) i la SF del Partit únic. Tot i que l'OJ va ampliar progressivament el ventall d'activitats —com esports, campaments, vetlades recreatives, etc.— els afiliats, anomenats *flechas*, eren considerats petits soldats. Per exemple, a Palma es va crear el 1937 l'acadèmia de Flechas Navales, on afiliats majors de 14 anys aprenien pràctiques marineres, cultura general i instrucció militar. A més, feien pràctiques com a grumets en vaixells de la flota de guerra rebel. Com a conseqüència, l'enfonsament del creuer *Baleares* el març de 1938 va provocar la mort de nou d'ells. D'altra banda, tant els Flechas Navales com la resta d'afiliats varen ser emprats constantment en actes de propaganda del Partit. L'agost de 1938 l'OJ comptava amb uns 400.000 afiliats a tota la zona nacional, i 13.000 d'ells eren mallorquins, amb una forta base a Palma. Quant a la SF, va seguir una línia formativa basada en els valors considerats propis de la dona, com ara la submissió a l'home o la feminitat. Les nines i joves falangistes, també conegudes com *flechas*, varen ser en la pràctica un apèndix de la SF adulta, i per tant es limitaren a ajudar les afiliades adultes a l'hora d'aconseguir roba o aliments per als soldats.

Després de la Guerra Civil, el sector falangista i l'Església varen detenir en exclusiva l'enquadrament juvenil. El 6 de desembre de 1940 es va publicar la Llei

1. Vegeu CAÑABATE, J. A., *Les organitzacions juvenils a les Balears (segles XIX i XX)*, Palma, Documenta Balear, 2001, p. 24-41. Al llarg de la introducció ens basarem en aquesta obra i en CAÑABATE, J. A., *Les organitzacions juvenils del règim franquista (1937-1960)*, Palma, Documenta Balear, 2004, p. 114-142. A més, ocasionalment aprofitarem alguna aportació d'obres que posteriorment repassem a l'apartat referit a la bibliografia.

de creació del FJ, titllat com a «obra predilecta del règimen», que distingia entre enquadrats (tots els espanyols de 10 a 21 anys) i afiliats. Aquests havien de rebre —amb més intensitat que els enquadrats— educació política, física i esportiva, a més de premilitar en el cas dels afiliats, i relativa a la llar en el cas de les afiliades. Així, l'any 1942 es varen crear dins del FJ les Falanges de Voluntarios, aviat conegudes com a Falanges Juveniles de Franco (FJF), integrades per aquests afiliats que hi ingressaven voluntàriament, i que varen ser els destinataris dels esforços i esperances del FJ a l'hora de disposar d'una «minoría de selectos» afins al règim i als postulats falangistes. En el cas masculí, les FJF es dividien en *flechas* (11-15 anys), *cadetes* (15-18 anys) i *guías* (18-21 anys); en el cas femení, es dividien en *margaritas* (7-10), *flechas* (11-14) i *flechas azules* (15-17).² Des d'un primer moment, el règim havia prohibit i demonitzat la coeducació. Per tant, en tot moment, varen dur a terme les seves activitats per separat i en instal·lacions diferents; encara que compartien un mateix objectiu: liderar la regeneració de tota la joventut amb la victòria de la Guerra Civil com a punt de partida, i amb la mirada posada en el passat imperial espanyol.

Tant en el cas masculí com en el femení, enquadrats i afiliats celebraven diverses commemoracions anuals, majoritàriament vinculades a la Falange o la Guerra Civil, com ara el 9 de febrer (Día de los Caídos), 1 d'abril (Día de la Canción, per celebrar «el gozoso Día de la Victoria»), 30 de maig (*Día de la Juventud*), 18 de juliol (Día del Valor), 2 d'agost (Día del Amanecer), 1 d'octubre (Día del Caudillo), 29 d'octubre (Día de la Fe), 20 de novembre (Día del Dolor) o 8 de desembre (Día de la Madre). A més, en ambdós casos, participaven en campaments i competicions esportives. Els enquadrats ho feien en condicions menys dures, amb una menor insistència en els aspectes doctrinals. En el cas masculí, els afiliats rebien una educació premilitar molt més intensa que els enquadrats, sovint amb l'objectiu de realçar els actes públics del règim. L'activitat més emblemàtica era el campament, entès com l'avançament d'una societat regida pel falangisme. Aquests primers anys també s'organitzaren estacions preventives, per tal que nins o nines mal nodrits es poguessin recuperar, mentre rebien instrucció i formació nacionalsindicalista.

Quant als esports, anualment se celebraven campionats —en dues fases, provincial i estatal— de gimnàstica, bàsquet, handbol, atletisme, natació, tir i cros. En el cas femení, se seguia la mateixa dinàmica, tot i que restringint algunes activitats i esports. Respecte a l'aire lliure, en els campaments (masculins) es passava revista, retreta i hi havia activitats premilitars; mentre que en els albergs (femenins) no hi havia cap referència militar, i es dedicava temps a activitats com l'escriptura del

2. A partir de 1954, *Margaritas, luceros y flechas*.

diari o els treballs manuals. Les afiliades tampoc no practicaven muntanyisme, escalada, tir o carreres d'orientació, i l'únic esport d'aire lliure que podien practicar era l'esquí. Sí que podien practicar gimnàstica, dansa, natació, hoquei, bàsquet i handbol. Tot i aquestes diferències entre sexes i de la imposició d'una uniformitat ultraconservadora per part de la SF, la pràctica esportiva femenina va ser vista amb molta desconfiança des de sectors eclesiàstics. Per tal de superar aquestes reticències, tant el FJ com la SF decretaren que abans de les excursions o els actes esportius fos preceptiu assistir a missa. A més, varen integrar assessors tant de l'Església com de l'Exèrcit, tant dins l'àmbit provincial com dins l'estatal. D'altra banda, varen organitzar una important xarxa d'assistència social, amb beques i multitud d'ajudes, com ara adquirir l'uniforme o participar en les activitats.

L'objectiu últim era ingressar en les estructures adultes del Partit: la Guardia de Franco i la mateixa SF. El 1941 es crearen les acadèmies on es varen formar al llarg de tot el règim els instructors (FJ) i instructores (SF). En el cas masculí, els instructors del FJ, anomenats «Oficiales Instructores», rebien llur formació en l'acadèmia José Antonio, a Madrid, per dirigir, executar o col·laborar en activitats extraescolars i extraprofessionals de la joventut; i per impartir classes d'educació física i política. De manera anàloga, les instructores rebien llur formació a l'acadèmia Isabel la Catòlica —inicialment a Madrid, i des de 1943 a Àvila. Convé recordar també que la SF gestionava el Servicio Social, destinat principalment a dones fadrines; així com l'Auxilio Social, que tot i disposar d'escassos mitjans va ajudar a combatre la malnutrició i les malalties infantils.³

Tot i que inicialment el FJ va integrar les joventuts femenines, el gener de 1945, després de constants tibantors, es consolidà la seva separació a tots els efectes. La SF va continuar apostant per l'impuls d'una secció d'afiliades semblant a les FJF, i també va mantenir una oferta d'activitats similars al FJ, sempre adaptades al suposat caràcter femení. Tot i això, la seva capacitat de convocatòria es va veure àmpliament superada per l'Acció Catòlica (AC). En aquest sentit, tant la SF com el FJ varen competir amb l'Església catòlica, que disposava d'un ampli bagatge en l'àmbit educatiu i associatiu, el qual va ser desplegat amb èxit creixent, principalment després de 1945.

D'una banda, la creació del FJ va suposar la integració definitiva, l'abril de 1944, dels joves del Sindicato Español Universitario (SEU). Durant la Guerra Civil, i durant la immediata postguerra, el SEU es va postular com a reducte d'un

3. Tot i que no era obligatori, el Servicio Social era necessari per obtenir el carnet de conduir, el passaport o un lloc de treball en l'Administració pública. Hi estaven exemptes les dones casades, les religioses i les dones fadrines majors de 35 anys. Tenia una durada de sis mesos, tres de caràcter teòric —amb continguts polítics, religiosos i domèstics— i tres de treball a entitats i organismes seleccionats per la SF.

falangisme immaculat i avantguarda del «nuevo régimen», tot seguint la retòrica feixista. Tanmateix, aviat es va transformar en una entitat prestadora de serveis d'afiliació obligatòria per a tots els universitaris. Aquest fet s'emmarca en un context en què FET de las JONS patia greus problemes interns, que es varen agreujar a mesura que es consumava la desfeta d'Alemanya i Itàlia a la Segona Guerra Mundial i el sector falangista perdia protagonisme. No oblidem que els dirigents del FJ i la SF pertanyien a aquest sector i des de la Guerra Civil mantenien un contacte estret amb els seus homòlegs de l'Eix, sobretot amb els alemanys. Ho posen en relleu els intercanvis de visites, per exemple a l'acadèmia José Antonio; així com la presència destacada dels dirigents falangistes en el I Congrés de les Joven-tuts Europees, celebrat a Viena el 1942 i organitzat pels nazis.

D'altra banda, tot i el creixent pes del sector catòlic dins el règim a partir de 1945, tant el FJ com la SF varen gaudir de suport legislatiu a l'hora de garantir la seva presència dins els centres escolars. Així, la Llei d'Educació Primària (LEP), publicada aqueix any, va reforçar jurídicament la impartició de la Formación del Espíritu Nacional (FEN), que integrava l'educació física i política, a més de premilitar (FJ) o de la llar (SF). Tot i que s'equiparava a assignatures com la llengua o les matemàtiques, la FEN no depenia administrativament del Ministerio de Educación Nacional, sinó del FJ o la SF. Per tant, els llibres i qüestionaris d'aquesta matèria els confeccionaven les seccions de centres d'ensenyament d'ambdues entitats, i el mateix succeïa amb la inspecció educativa, que depenia de FJ i SF respectivament, així com l'organització i supervisió de totes les activitats esportives celebrades en els centres educatius. Finalment, tant el FJ com la SF varen controlar respectivament tot allò referit a la FEN que s'estudiava a les escoles de magisteri.

A més, la LEP deixava clar que des dels centres s'havia de promoure l'assistència regular dels escolars als campaments del FJ o els albergs de la SF; a més de festivals de poesia, teatre, programes de ràdio o emissions infantils, tots ells dependents d'ambdues organitzacions. També s'ordenava que el professorat d'Educació Primària obtingués la titulació d'instructor elemental, que permetia impartir la FEN, l'educació física i l'educació premilitar (FJ) o de la llar (SF).⁴ Totes aquestes mesures es varen concretar encara més a l'Estatuto del Magisterio Nacional, publicat el 1947.

Tant el FJ com la SF varen anar millorant la seva situació econòmica a mesura que avançaven els anys quaranta, i per tant varen poder ampliar la seva oferta, amb noves instal·lacions esportives i de campaments i amb la millora i inauguració, sobretot a les zones rurals, de nous «hogares y casas de flechas», on es reunien els afiliats o afiliades respectivament. En ambdós casos, a més de rebre consignes

4. *Instructor elemental del Frente de Juventudes o Instructora elemental de Hogar y Juventudes.*

polítiques i formació religiosa, es realitzaven activitats com ara teatre escenificat, gimnàstica, esports, entre d'altres, que la SF englobava dins el terme de «tardes de enseñanza». Progressivament es varen anar incorporant activitats més lúdiques, com ara sessions de cinema de dibuixos sonors, orquestrines, etc. Les afiliades, d'acord amb la seva condició femenina, també practicaven tall i patronatge, confecció de nines i treballs manuals o aprenentatge de balls regionals, activitat que donaria origen als «coros y danzas», amb incidència creixent a partir de 1948, i on competien dones i al·lotes de cada província ballant el seu ball regional típic. Aviat aquests grups varen competir en l'àmbit internacional, fet que va resultar molt útil per al règim en uns anys en què encara no era acceptat a l'exterior.

Tanmateix, encara que varen ampliar progressivament la seva oferta lúdica, ni el FJ ni la SF varen modificar el seu missatge doctrinal, centrat en el record allixonador de la Guerra Civil, l'enaltiment del Caudillo, i les proclames de la necessitat d'un nou règim construït d'acord amb la doctrina falangista. No és estrany, per tant, que a mesura que la societat espanyola es va anar obrint a l'exterior, amb una progressiva millora de la catastròfica situació econòmica de la postguerra, aquestes entitats anessin perdent rellevància tant quantitativament com qualitativament a tot l'Estat. A mitjan anys cinquanta, aquestes contradiccions varen desembocar en protestes en actes públics —fins i tot amb presència del general Franco— per part de diverses centúries i afiliats provinents de les FJF madrilenyes.

En el cas del SEU, les protestes varen degenerar en greus disturbis a la Universitat de Madrid. El règim va percebre la necessitat de fer canvis, va dur a terme una profunda remodelació ministerial i es va obrir la porta a un replantejament en la política juvenil. En el cas del FJ aquest canvi el va pilotar per un nou Delegat Nacional, Jesús López Cancio, que va substituir el febrer de 1956 José Antonio Elola, el qual ostentava el càrrec des de la fundació del FJ. Finalment, el 1960 les FJF varen deixar pas a l'Organización Juvenil Española (OJE), en paral·lel a la substitució del FJ per la Delegación Nacional de Juventudes (DNJ), en un entorn marcat per l'inici del *desarrollismo* i la creixent marginació dels postulats falangistes dins el règim. De fet, l'OJE, que es va centrar en el servei als altres i l'amor a Déu i Espanya, ja no faria esment de la revolució nacionalsindicalista o el protagonisme juvenil. D'altra banda, en aquest context econòmic progressivament favorable, tot i mantenir el mateix cicle d'activitats (competicions esportives, campaments, etc.), l'OJE en va ampliar significativament la gamma.⁵

5. A més a més, el 1958 es va titular la darrera promoció d'«Oficiales Instructores» a l'acadèmia José Antonio, que es va transformar en l'escola de magisteri Miguel Blasco Vilatela, especialitzada en la formació del professorat d'educació física. En el cas femení, l'acadèmia d'instructores Isabel la Católica es va convertir en una escola de magisteri adscrita a l'escola oficial Santa Teresa de Jesús d'Àvila.

En paral·lel, la SF també va introduir alguns canvis a partir de 1958, tot i que Pilar Primo de Rivera hi va continuar al capdavant durant tot el règim.⁶ Així, es va anar substituint l'habitual adoctrinament polític per una formació més centrada en la manera de ser falangista,⁷ amb canvis en l'uniforme —ara més femení— i els actes, per exemple amb el progressiu abandonament de la salutació amb el braç en alt. Aquesta reducció de les ensenyances de caràcter polític va anar acompanyada d'una decidida promoció d'activitats a l'aire lliure. A més, les Casas de flechas passaren a ser Círculos de juventudes, amb una oferta més centrada en activitats recreatives, com ara biblioteques, jocs de taula, etc., en línia amb el cas masculí.

EL «FRENTE DE JUVENTUDES». BIBLIOGRAFIA I ESTAT DE LA QÜESTIÓ⁸

El fracàs de la Falange en el camp juvenil, amb un accelerat procés de burocratització una vegada va finalitzar la Guerra Civil i una absoluta desorientació en el camp educatiu, ja va ser posat en relleu per Ricardo L. Chueca.⁹ Anteriorment, l'italià Gino Germani ja havia destacat una contradicció inherent al feixisme: les generacions més joves no podien impulsar canvis socials ni llur promoció social, perquè això entrava en contradicció amb la preservació de l'ordre social, controlat per les classes tradicionals.¹⁰

Aquestes contradiccions també apareixen a *Radiografía de un fraude*, escrit el 1978 per José Luis Alcocer, un antic afiliat de les FJF.¹¹ Aquest periodista, que

6. Vegeu SÁNCHEZ LÓPEZ, R., *Entre la importancia y la irrelevancia. Sección Femenina: de la República a la Transición*, Múrcia, Editorial Regional, 2007. El llibre analitza les diferents etapes de la SF, els seus aspectes ideològics i a més estudia amb detall la figura de Pilar Primo de Rivera.

7. «Ir formando su modo de ser con una moral vivida, día por día, en un ambiente de disciplina y camaradería, en donde a cada acto se le valore en un sentido capaz de calar en sus almas hasta conseguir en ellas ese cúmulo de virtudes que componen nuestro modo de ser». DELEGACIÓN NACIONAL DE LA SECCIÓN FEMENINA., *Plan de Formación de las Juventudes*, Madrid, 1964, p. 15; citat per AGULLÓ DÍAZ, C., «Entre la retòrica i la realitat: Juventudes de la Sección Femenina. València (1945-1975)», *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, 7, 2004, p. 264

8. Partim en aquest apartat del guió, evidentment actualitzat, del nostre article «Juventud y franquismo en España: El Frente de Juventudes», inclòs a l'obra col·lectiva *Jóvenes y dictaduras de entreguerras*, amb edició a càrrec de Conxita Mir, Lleida, Milenio, 2007, p. 136-139.

9. CHUECA RODRÍGUEZ, R. L., «Las Juventudes Falangistas», *Studia Historica*, Salamanca, V, núm. 4, 1987, p. 87-104; i *El fascismo en los comienzos del régimen de Franco. Un estudio sobre FET-JONS*, Madrid, CIS, 1983. Chueca, després d'afirmar que la socialització totalitària només va arribar a l'extrem en el cas alemany, destaca les contradiccions internes de la socialització juvenil en els règims feixistes, així com el fracàs de les pretensions totalitàries de FET-JONS.

10. GERMANI, G., «La socializzazione politica dei giovani nei regimi fascisti: Italia e Spagna», *Quaderni di sociologia*, XVIII, núm. 1-2, 1969, p. 11-58; Cf. també RIDRUEJO, D., *Escrito en España*, Madrid, G. Del Toro, 1976.

11. ALCOCER, J. L., *Radiografía de un fraude. Notas para una historia del Frente de Juventudes*, Barcelona, Planeta, 1978. Cf. també IZQUIERDO, A., *Los pasos sin huellas*, Madrid, Dyrsa, 1983. Izquierdo va

emmarca el seu relat en els anys cinquanta, descriu amb amargura els contradictoris sentiments dels afiliats respecte a la figura de Francisco Franco, i destaca llur desengany i l'amarga crítica que hi va anar creixent envers el règim. Un altre periodista, en aquest cas esportiu, Antonio Alcoba, va publicar *Montañas nevadas* (1997), llibre ple de «batalletes» i records dels campaments del FJ. El mateix any la Hermandad del Frente de Juventudes va publicar, també en clau nostàlgica i amb moltes dades concretes, una crònica de la delegació provincial del FJ de Barcelona. I, al cap d'uns anys, Antonio Alcoba va publicar *Auge y ocaso del Frente de Juventudes*.¹² Totes aquestes obres són útils per fer-se una idea del sentiment d'injustícia interioritzat per antics afiliats i dirigents del FJ, davant les crítiques d'historiadors o pedagogs. Així mateix, és recomanable la lectura de les memòries literàries de Luis del Val, titulades *Prietas las filas*.¹³

D'altra banda, els historiadors Carme Molinero i Pere Ysàs destaquen en «El fracàs de l'obra predilecta del règim» que, encara que es va produir un gran nombre d'afiliacions a l'OJ durant els mesos posteriors al final de la guerra, aviat el nombre d'inscrits es va reduir ràpidament.¹⁴ Hi destaquen la irrellevància del FJ a Catalunya, sobretot a partir de 1945; i afirmen que a la ciutat de Barcelona —tret de les lliçons de FEN a les escoles—, el FJ era pràcticament inexistent, mentre que a altres ciutats gairebé no tenia influència. Quant a les FJF, els afiliats eren principalment de classe mitjana, fills de funcionaris o càrrecs del Partit, a més d'aquells que aprofitaven les beques, viatges o una promoció fàcil. També es destaca que els campaments d'estiu absorbien més del 60 % del pressupost del FJ, i que entre 1939 i 1960 —en el cas de la província de Barcelona— es registraren uns 60.000 assistents, més d'un terç de les FJF. Es conclou que el FJ no va ser capaç de formar ni una sola generació addicta al nacionalsindicalisme; també es descriu la trajectòria del SEU, que no va tenir massa arrelament entre els universitaris catalans, i que després d'uns primers anys marcats per diversos conflictes interns, va caure en la burocratització.

---

ser director del diari *Arriba* durant la Transició. Cf. també IZQUIERDO, A. i BLANCO, J., *Elegía por la generación perdida*, Madrid, Dyrsa, 1985; àlbum de fotos que destacava les bondats del falangisme.

12. ALCOBA, A., *Montañas nevadas*, Madrid, A. Alcoba, 1997; i *Auge y ocaso del Frente de Juventudes*, Madrid, San Martín, 2002. MILLAN LAVÍN, J. et al., *Historia del Frente de Juventudes: delegación provincial de Barcelona y comarcas*, Barcelona, Hermandad del Frente de Juventudes, 1997.

13. DEL VALL, L., *Prietas las filas. Un niño en el Frente de Juventudes*, Madrid, Temas de hoy, 1999. De manera subtil, es tracten temes que van des de l'evolució del FJ, la seva precarització o la competència amb l'Acció Catòlica a l'hora d'oferir activitats i campaments.

14. MOLINERO, C. i YSÀS, P., «El fracàs de l'obra predilecta del règim», *La joventut a Catalunya al segle xx. Materials per a una Història*, tom 1, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1987, p. 370-383. També constaten diferències significatives d'afiliació entre localitats. Així, mentre que l'any 1942 a Barcelona, Manresa o Mataró era molt feble, a altres com per exemple Igualada, Sabadell o Terrassa eren més actives.

Un estudi fonamental d'àmbit estatal és *El Frente de Juventudes*, publicat el 1988 i obra de Juan Sáez Marín, responsable del servei de documentació de la Delegació Nacional de Joventut, que va analitzar a fons el FJ des d'un vessant institucional.¹⁵ A partir d'un gran nombre de documents, balanços econòmics i de gestió i disposicions legals, Sáez descriu de manera brillant els objectius i els limitats mitjans amb què va comptar el FJ i n'analitza els resultats.

En un primer bloc, Sáez traça les línies evolutives de l'OJ i descriu amb molt d'encert el context en què es va crear el FJ. Es constaten, per exemple, les profundes discrepàncies entre els dirigents del SEU i la plana major del FJ, quant al paper real dels joves en el règim, així com la manca de sintonia entre els màxims dirigents juvenils i les bases socials en què recau la seva gestió. Després de descriure com el FJ, atesos els pocs recursos de què disposava, va perseguir incansablement la màxima cooperació per part dels centres d'ensenyament i de treball, el llibre perfila el context i l'estructura, els objectius, els mitjans i l'evolució de les FJF. Es confirmen les minses xifres d'enquadrament, d'afiliació a les FJF (per exemple, amb 1.250 *centurias* l'any 1944 o uns 140.000 afiliats l'any 1947) i del pas d'aquests afiliats al Movimiento quan arribaven als 21 anys (a finals de la dècada arribaven a uns 8.000 per any). També es destaca el progressiu procés de proletarització i infantilització que el FJ va experimentar. L'obra de Sáez és, encara avui, una referència imprescindible en l'àmbit acadèmic.¹⁶

Molts dels aspectes tractats per Sáez apareixen en l'excel·lent estudi realitzat per Miguel Ángel Ruiz Carnicer sobre l'evolució del SEU.¹⁷ Ruiz analitza amb detall la socialització política en els règims feixistes, i presenta un quadre evolutiu molt complet d'aquest sindicat. Confirma la seva instrumentalització per part del règim, en funció del context polític i internacional, i destaca la seva burocratització i proletarització, així com —en la seva darrera etapa— l'ús de la seva estructura per part d'alguns grups opositors infiltrats. D'aquesta manera conclou que el SEU va ser un exemple clar de la contradicció inherent a la socialització política feixista.

15. SÁEZ MARÍN, J., *El Frente de Juventudes. Política de juventud en la España de la postguerra (1937-1960)*, Madrid, Siglo XXI, 1988.

16. Per disposar de més xifres quant a enquadrament o afiliació vegeu CAÑABATE, J. A., *Les organitzacions juvenils del règim...*, op. cit., p. 126-127. D'altra banda, per confrontar la visió de Sáez amb la de dirigents juvenils d'aquells anys vegeu FUNDACIÓN CULTURAL SAN FERNANDO, *Reflexiones sobre la juventud de la postguerra. 50 años después (1940-1990)*, Madrid, Fundación Cultural San Fernando, 1993. També: CASTRO VILLACAÑAS, A., «Franco y la formación de la juventud», a FUNDACIÓN NACIONAL FRANCISCO FRANCO, *El legado de Franco*, Madrid, Aldecoa, 1993, p. 637-665.

17. RUIZ CARNICER, M. A., *El Sindicato Español Universitario (SEU), 1939-1965*, Madrid, Siglo XXI, 1996.

El 1999 es va publicar *La Falange y el Movimiento a Girona*.¹⁸ El seu autor, Josep Clarà, analitza l'evolució històrica del Partit únic, i estudia amb detall totes les seves seccions. Quant al FJ, posa en relleu que en dates tan primerenques com 1940 o 1941 el FJ ja es trobava sota mínims, i assenyalava que l'assistència mitjana als campaments en aquesta província es va situar gairebé sempre per davall dels 500 assistents per any.¹⁹ També exposa que només quatre dels 13 delegats provincials del FJ que Girona va tenir entre 1939 i 1977 eren originaris de Girona. Així mateix, els Oficiales Instructores també procedien majoritàriament de fora de Catalunya, atès que les províncies catalanes es mostraven refractàries a proporcionar alumnes a l'acadèmia José Antonio. Clarà també fa referència a circulars que des d'inicis dels anys cinquanta emetia periòdicament el FJ recordant l'obligació de col·laboració per part dels mestres, senyal inequívoc de les creixents reticències de molts de docents. El llibre conclou destacant el rellevant paper del FJ en l'àmbit esportiu, cultural i recreatiu, tot i l'ambient advers i l'escassetesa de mitjans, però confirma el seu fracàs a l'hora d'aportar militants al Partit i garantir un relleu generacional.

Ja a principis d'aquest segle, es va publicar el llibre *Juventudes de vida española*, basat en la tesi doctoral de Manuel Parra Celaya, professor d'educació secundària vinculat a l'OJE. El llibre se centra en els aspectes pedagògics del FJ, i ho fa a partir de manuals d'activitats i de dirigents, llibres de text o plans de formació.²⁰ En un primer apartat, descriu el marc històric dels moviments juvenils, i fa referència a l'escoltisme i als moviments juvenils polítics, tant d'àmbit espanyol com europeu. Tot seguit, analitza breument el marc ideològic del règim, del Movimiento, del nacionalcatolicisme i del nacionalsindicalisme; i destaca allò que va arribar al FJ: l'estil *joseantoniano*, un nacionalsindicalisme retocat en funció de la conjuntura, el catolicisme, aspectes propis del règim —com el *caudillaje*— i la idea de reconciliació nacional. El següents capítols repassen l'evolució i l'àmbit d'actuació del FJ. Quant a l'assignatura de formació política, Parra cita el testimoni d'un «Oficial Instructor» que afirma «aquella “maría” que había que aprobar tuvo todo un anecdotario en el que salimos más perjudicados que justificados... estábamos improvisando una didáctica, pero al mismo tiempo estábamos tratando de captar afiliados...». També es repassa l'assignatura d'educació física o

18. CLARÀ, J., *La Falange y el Movimiento a Girona (1935-1977)*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona, 1999.

19. En paral·lel es registrava una progressiva puixança de l'escoltisme, protegit per l'Església catalana, i vist com una amenaça pel FJ. Vegeu CLARÀ, J., «L'escoltisme catòlic vist des del Frente de Juventudes franquista», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, v. LV, 2014, p. 545-582. Cf. també CAÑABATE, J. A., *Les organitzacions juvenils del règim...*, op. cit., p. 181-183.

20. PARRA CELAYA, M., *Juventudes de vida española. El Frente de Juventudes. Historia de un proyecto pedagógico*, Madrid, San Fernando, 2001.

el funcionament de l'acadèmia José Antonio, on els alumnes estaven enquadrats seguint l'organització de les FJF.

Parra analitza la tasca pedagògica del FJ a partir del cinquè capítol, que fa referència als objectius educatius i plans de formació. Tant en aquest capítol com en els següents l'anàlisi és cronològica, des de les OJ fins a l'OJE. Es constata que, tot i l'aparició de diversos manuals, el pla de formació de les FJF no s'aprova fins l'any 1954.²¹ El sisè capítol segueix la mateixa estructura cronològica, ara respecte a la figura dels *mandos* com a educadors, i conclou analitzant la figura dels Oficiales Instructores. Tot seguit, s'aborda el tema central del llibre: quins varen ser els principis pedagògics del FJ. L'autor destaca la inexistència d'una directriu pedagògica clara de l'Estat per al FJ, tot i que mitjançant la pràctica es va anar consolidant una pedagogia política. Primer, com a front educatiu d'una revolució, aviat coneguda com a *pendiente*; segon, com a creadora d'un estil *joseantoniano*, de «hombre nuevo», caracteritzat per l'ascetisme, l'esperit de milícia, servei, etc.; i tercer, com a transmissora del nacionalsindicalisme. A més, es va fomentar l'autodirecció, però combinada amb una disciplina de caire militar, a la recerca d'un ideal d'autodisciplina. També es varen prioritzar estímuls positius, amb recompenses —però també amb sancions— morals, dins un àmbit competitiu i d'emulació i motivació constant; amb gran importància de l'educació a través de l'ambient. Finalment, s'impulsà la pedagogia del petit grup i es rebutjà la coeducació.

Els següents capítols analitzen àmpliament les activitats, les cançons —de gran rellevància pedagògica—, i els campaments —on es reproduïen consignes de diverses etapes. Parra conclou que el FJ sí que va aplicar una pedagogia pròpia, una «pedagogia nacionalsindicalista», destinada prioritàriament als afiliats de les FJF. En canvi, destaca que els enquadrats no varen ser objecte d'una pedagogia diferenciada, atès que les activitats que realitzaven seguien les pautes de l'àmbit escolar. També destaca la continuïtat ideològica del FJ al llarg de tot el franquisme, així com la seva instrumentalització per part del règim. Finalment, confirma que l'aparició de l'OJE només va suposar petits canvis formals.

El yunque azul, també publicat el 2001, és obra d'un altre pedagog, José Ignacio Cruz Orozco; i a diferència de Parra, se centra en l'actuació del FJ dins l'àmbit escolar.²² En el primer capítol, Cruz fa referència a documents interns —com ara els elaborats pel seminari provincial de Castelló, l'any 1952—, que confirmen la irrellevància del FJ i la manca d'afiliacions a les FJF procedents dels centres

21. Estableix la formació de la joventut sobre la base dels postulats del *Movimiento*; la selecció i ensinistrament de les minories que en el futur han d'assumir la direcció, el foment de vocacions entre els afiliats i l'ajuda professional en funció d'aquesta vocació.

22. CRUZ OROZCO, J. L., *El yunque azul. Frente de Juventudes y sistema educativo. Razones de un fracaso*, Madrid, Alianza Editorial, 2001.

d'ensenyament. Posteriorment, s'analitza el paper jugat pel Patronato Escolar Primario.²³ Tot seguit, s'analitzen circulars i diversos documents interns referits als «instructores elementales». L'autor confirma, durant els primers anys, una estructura formativa d'instructors summament precària i basada en la improvisació i el voluntarisme. També és objecte d'estudi la introducció del FJ dins les escoles de magisteri a partir de 1945, així com en els campaments per a alumnes de magisteri i la seva reestructuració des de finals dels anys cinquanta. En el darrer capítol, també de gran interès, Cruz analitza a fons la trajectòria de la FEN, tot confirmant que va mostrar greus mancances quant a objectius, continguts, metodologia i mitjans.

Els primers anys els professors no disposaven de cap material didàctic, només d'unes genèriques orientacions publicades a la *Revista de Mandos* que no tenien en compte els mínims coneixements de psicologia evolutiva. Així, just s'aplicaven tres gradacions a un mateix tema, destinat a alumnes amb edats d'entre 6 i 17 anys. Aquesta situació no va ser exclusiva dels primers anys, sinó que es va mantenir al llarg de les dues primeres dècades del règim. Quant a l'educació premilitar, l'autor apunta que la seva presència va ser més esporàdica, i integrava la tradicional instrucció militar, centrada en la formació que podien adoptar les tropes amb nocions de topografia, orientació i transmissions, amb lectures relacionades amb la formació moral pròpia de la milícia.

Cruz també descriu les directrius, supervisió i control del FJ envers els mestres d'Educació Primària, com ara els quaderns de rotació o els premis per als més implicats; a més dels programes, continguts i recursos didàctics de la FEN, tant a Primària com als Ensenyaments Mitjans. Conclou el capítol fent referència als inajornables canvis duts a terme durant els anys seixanta, que tanmateix no varen ser efectius. En aquest sentit, si el curs 1960-61 l'índex de col·laboració en el compliment de la FEN a Primària se situava en el 39,7% a finals de la dècada era del 20,97%. Finalment, Cruz fa referència al bloqueig, tàcit o explícit, que els instructors i inspectors del FJ es varen trobar en molts de centres. També destaca els diferents ritmes d'evolució entre l'educació formal —que a partir dels cinquanta va començar a incorporar alguns elements de noves corrents pedagògiques— i les propostes de socialització política juvenil, que no variaren fins a l'inici dels seixanta. Per tant, conclou que —tot i els factors externs— el FJ no va aprofitar el seu marge de maniobra en l'àmbit educatiu, tot prioritant els factors ideològics i oblidant els aspectes tècnics i pedagògics.

23. Va ser creat el 1951 pel FJ, amb l'objectiu de fundar noves escoles —aleshores totalment insuficients— aprofitant edificis de delegacions locals o *hogares* i esperant que aquests centres fossin modèlics quant a la FEN i captassin afiliats. Tanmateix, just es varen fundar una cinquantena de centres, i amb resultats molt minsos en aquest aspecte.

En el nostre llibre, *Les organitzacions juvenils del règim franquista (1937-1960)*, publicat el 2004, es poden constatar diversos aspectes que s'han citat o se citaran al llarg de l'article,²⁴ com ara els referents internacionals del FJ; la pugna entre l'Església i el Partit únic en els àmbits educatiu i associatiu; els problemes amb el SEU; el fracàs en l'àmbit escolar i la supeditació de la tècnica pedagògica a la direcció política; les dificultats en el pas dels afiliats de les FJF a la Guardia de Franco; la substitució de les FJF per l'OJE, etc. El llibre analitza —a través de testimonis personals, documentació interna i diverses publicacions periòdiques del FJ, com ara *Juventud*— l'evolució del Partit únic, el FJ i les FJF; primer des d'un vessant general i després en l'àmbit de les Balears.

Un llibre que també incideix en la pugna entre Església i Partit, en aquest cas a l'hora de controlar la premsa infantil, és *Un yugo para los flechas* (2007), obra de la professora Henar Herrero, especialista en didàctica de les Ciències Socials.²⁵ Herrero descriu amb detall la creació i evolució de la revista *Flechas y Pelayos*, fruit de la unió de la revista *Pelayos*, lligada al carlisme, i de *Flecha*, editada pels falangistes. Henar relata les reticències de l'Església davant del fet que l'OJ, dependent del Partit únic, estigués controlada en tot moment pel sector falangista, en detriment dels carlins. El llibre també analitza minuciosament el missatge transmès per la publicació, des dels textos i imatges de la capçalera fins a multitud d'articles i reportatges. És destacable l'ús de contes i històries exemplificadors de missatges com l'estigmatització dels *rojos*; el culte a Franco, líder providencial; la història d'Espanya com una lluita constant entre el bé i el mal, etc. Finalment, Herrero destaca el viratge de *Flechas y Pelayos* a partir d'octubre de 1945, en què va adoptar una línia molt més comercial, tot abandonant la línia prèvia, legitimadora i adoctrinant.

El 2007, Pedro Ortega Aparicio va presentar la seva tesi, on s'analitza amb minuciositat l'evolució i impacte del FJ a la província de Palència.²⁶ L'autor descriu amb detall —mitjançant multitud de fonts documentals i fotografies— aspectes com l'evolució de l'OJ, la base demogràfica del FJ, l'evolució de les diferents seccions d'enquadrament (ensenyament, treball i rurals), l'evolució de les FJF, els mitjans humans i materials, les activitats, la implantació, o el pas d'afiliats al

24. Cf. també el nostre article «La pugna entre la Iglesia católica y el Frente de Juventudes en el ámbito educativo. Referencias internacionales, antecedentes y trayectoria general durante el primer franquismo», *Historia de la Educación*, Salamanca, 22-23, 2003-2004, p. 105-121.

25. HERRERO SUÁREZ, H., *Un yugo para los flechas. Educación no formal y adoctrinamiento infantil en Flechas y Pelayos*, Lleida, Milenio, 2007. Vegeu també OTERO, L., *Moral y estilo de los niños franquistas que soñaban imperios*, Madrid, EDAF, 2000. Conté un recull de fragments dels còmics i llibres de text editats durant la Guerra Civil i el primer franquisme, encara que en clau de caricatura.

26. APARICIO ORTEGA, P., «El Frente de Juventudes en una provincia castellana: Palencia (1940-1961)». Tesi doctoral presentada a l'Escola Universitària d'Educació de Palència. (2007).

Movimiento. Aquesta tesi, d'obligada consulta per a qualsevol especialista, té un gran valor com a font, atès que es recull moltíssima documentació original. De fet, adjunta un interessant annex amb 36 documents que inclouen diverses publicacions, informacions administratives, informes d'inspectors del FJ, etc.

A tall d'exemple, a la tesi d'Ortega es tracta la resistència dels pares a l'afiliació, o l'enfrontament del FJ amb l'Església i el magisteri catòlic de la província. Posteriorment posa en relleu la importància de pertànyer al Sindicato Español de Magisterio (SEM) i militar en les FET-JONS per poder aconseguir una plaça de mestre a les oposicions celebrades després de la guerra. A més, inclou fragments de les memòries elaborades pels mestres que optaven a les places, un testimoni excel·lent per entendre la politització de la professió docent durant aquells anys, a més de la visió del FJ que tenien els futurs mestres. Totes les memòries coincidien a l'hora de rebutjar la pedagogia «moderna», i apostar per la disciplina escolar i aconseguir «Hombres amantes de Dios y de la Patria». Ortega també confirma que molts dels delegats locals del FJ en els pobles varen ser mestres, i els més destacats rebien premis i condecoracions. També analitza el pla d'estudis de la FEN, així com activitats escolars relacionades amb l'assignatura,²⁷ i com es duïen a terme en diversos centres educatius de Palència. Posteriorment descriu les dificultats amb què es va trobar el FJ a l'Escola Normal d'aquesta província.²⁸ A les seves conclusions, Ortega confirma en l'àmbit de Palència moltes de les deficiències i limitacions apuntades a nivell global per Sáez, per exemple respecte a la poca rellevància de l'enquadrament, l'afiliació o el pas al Movimiento.

Les limitacions pedagògiques dels falangistes són posades novament en relleu per José Ignacio Cruz, ara centrat en les FJF, a *Prietas las filas*.²⁹ Cruz destaca com la Hitlerjugend (HJ) alemanya va ser una referència destacada primer de l'OJ, i després del FJ; en aspectes tan evidents com la uniformitat, la pròpia denominació, la litúrgia, el programa d'activitats, l'estructura organitzativa o l'impuls de l'autodirecció. Aquest pedagog descriu amb molt d'encert el contrast entre la crida a la revolució, aviat coneguda com a «pendiente», i la desmobilització de la població,

27. Com ara els actes d'hissar i arriar banderes (amb consignes concretes), quaderns de rotació (els nins anaven omplint el quadern, en què es recollien les consignes, cançons, excursions, etc. de l'assignatura de FEN; i eren revisats pels inspectors) i periòdics murals (mensuals, amb seccions fixes de: nacionalsindicalisme, religió, efemèrides, activitats i humor i consigna). El FJ premiava els mestres i escoles que destacaven en aquest àmbit i col·laboraven en les seves activitats, amb premis com ara el Luis María Sobredo, que s'entregaven el Día del Maestro (27 de novembre).

28. Així, es descriu la manca de recursos materials i instal·lacions, la falta de prestigi que patia la FEN per part del professorat de l'Escola Normal, o les dificultats en l'organització de campaments obligatoris per als alumnes de magisteri a partir de 1950.

29. CRUZ, J. I., *Prietas las filas. Las Falanges Juveniles de Franco*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2012.

objectiu darrer del règim. Als joves de les FJF, per tant, se'ls inculcà l'estil falangista, basat en aspectes com la companyonia, austeritat, disciplina, valor i esperit de servei; d'acord amb un model de milícies de partit. Cruz apunta com aquest model, heretat de la HJ, diferia radicalment del d'altres grups en l'àmbit de l'educació no formal, com els Exploradors. Essencialment, enfront d'altres plantejaments d'intervenció en la formació juvenil extraescolar, més centrats en el caràcter, la perseverança de la fe o el gaudi de l'aire lliure o la natura, les FJF varen reivindicar amb fermesa l'espai polític com quelcom propi.

Tot seguit, s'analitzen aspectes com l'enquadrament i els premis i càstigs —de clara procedència castrense—, i en què els punts positius i els premis només s'atorgaven a les «escuadras» o «falanges», en clara aposta per allò col·lectiu. Quant a les activitats, a més d'esports i aire lliure, Cruz destaca l'edició de periòdics, reglamentats pàgina per pàgina.³⁰ També s'analitza amb detall tota la formació dels caps d'«escuadra», «falange» o «centuria», i assenyala com les províncies es trobaven amb moltes dificultats a l'hora d'aconseguir candidats adients. D'altra banda, Cruz descriu la preocupació dels dirigents davant la poca acceptació de les FJF per part de les classes mitjanes, atès que la majoria de militants procedien d'escoles d'Educació Primària i de la secció d'aprenents, i valora el paper rellevant que les marxes per etapes varen tenir a l'hora d'arribar al món rural. Posteriorment analitza, principalment a través de les actes de reunions dels principals dirigents, el procés de transformació del FJ en Delegación Nacional de Juventudes, la desaparició de les FJF i la creació de l'OJE.

En el llibre *Miserias del poder* (2013), l'historiador Óscar Rodríguez Barreira varia l'enfocament a l'hora de valorar el paper que jugava el FJ i relativitza el seu fracàs.³¹ Així, considera que la construcció de súbdits era l'últim objectiu de la socialització política dels estats feixistes i feixistitzats. I, en el cas espanyol, a partir de 1942 i, sobretot després de la Segona Guerra Mundial, el FJ —tot i la seva retòrica— es va centrar no tant a socialitzar en els valors nacionalsindicalistes com en els valors franquistes. També avalua l'acció del FJ com a constructor del concepte de masculinitat. D'altra banda, analitza l'impacte de les lluites internes entre els sectors dretans locals pel control de les delegacions locals de FET-JONS, i com influïa tot això en aspectes com la manca de finançament de les organitzacions juvenils. També posa en relleu el procés de burocratització i domesticació del FJ, que va suposar la seva inclusió dins el món escolar. Rodríguez analitza a fons les dades de la província d'Almeria i presenta un perfil tipus d'afiliat: un nin d'entre

30. Es podien elaborar mitjançant una multicopista o com a periòdics murals. L'any 1946 aproximadament 400 centúries en publicaven un a tot l'Estat.

31. RODRÍGUEZ BARREIRA, Ò., *Miserias del poder. Los poderes locales y el nuevo Estado franquista 1936-1951*, València, Universitat de València, 2013.

11 i 15 anys, fill d'obrer o jornalero, matriculat a l'escola i amb un mínim de dos i un màxim de cinc germans.³² A més, a partir d'informes d'inspectors del FJ, Rodríguez demostra la ja coneguda manca de recursos del FJ, que registrava una activitat molt irregular en funció de les localitats.³³

L'article «Juventud y campesinado en las falanges rurales: España, 1939-50», escrit l'any 2014 per Rodríguez Barreira i Daniel Lanero Táboas, complementa el llibre del primer.³⁴ Aquests autors incideixen en el fet que, tot i que el Partit únic va ser un embolcall que ocultava el control real del règim per part dels sectors tradicionals, va disposar d'una quota en poder i responsabilitat certament destacable en el món rural. També posen en relleu la pèssima situació de la institució escolar durant els primers anys de la postguerra, amb greus deficiències quant a infraestructures i un absentisme escolar elevat, fins i tot també per part del mateix professorat.³⁵ En aquest context, el FJ —subsidiari d'aportacions d'ajuntaments, diputacions i governs civils sovint en fallida— va registrar fins avançats els anys quaranta moltes mancances materials en el món rural. L'article inclou mapes d'enquadrament masculí i femení a finals de 1940 on es registren xifres més altes a províncies que s'havien mantingut fidels a la República o que havien patit més temps un front de guerra. Aquest fet, que es repeteix en l'afiliació al Partit únic, confirma l'ingrés en el FJ com a mecanisme de protecció davant la sagnant repressió del moment, així com el seu caràcter assistencial.

Finalment, farem referència a un llibre del pedagog José Ramón López Bausela, publicat l'any 2017 i titulat *La escuela azul de Falange Española de las J.O.N.S.*³⁶ En aquesta obra s'aprofundeix en el model d'escola primària que FE de las JONS volia

32. Confirma així el procés d'infantilització i proletarització, a més del gran nombre de fills de funcionaris i de treballadors de les forces de seguretat de l'Estat que s'afiliaren a les FJF, tot titllant el Partit únic i el FJ de placebo destinat a crear la sensació de mitigació de la misèria.

33. Així mateix, destaca l'impacte positiu en l'afiliació a les poblacions d'Almeria on es varen construir instituts laborals. Per conèixer el seu funcionament, vegeu VICTORIA MORENO, D., «El adoctrinamiento de la juventud durante el franquismo. El modelo de las escuelas profesionales de Cartagena», a *II Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Alacant, Universitat d'Alacant, 1995, 2v, II, p. 247-253. Vegeu també APARICIO ORTEGA, P., «El Frente de Juventudes...», *op. cit.*, p. 189-197.

34. RODRÍGUEZ BARREIRA, Ó i LANERO TÁBOAS, D., «Juventud y campesinado en las falanges rurales: España, 1939-50», *Historia agraria*, Múrcia, núm. 62 (abril 2014), p. 177-216.

35. PALACIO LIS, I. i RUIZ RODRIGO, C., *Infancia, pobreza y educación en el primer franquismo. Valencia 1939-1951*, València, Universitat de València, 1993. Després de descriure el canvi radical que va suposar la instauració del nacionalcatolicisme, els autors posen en relleu la precarietat quant a l'escolarització dels infants durant aquells anys, en un context de proteccionisme de l'escola privada i deixadesa quant a l'escola pública. També es tracta el procés pel qual el professorat va ser depurat i posat al servei de la religió i el Nuevo Estado, així com el canvi de plantejament que varen suposar els campaments juvenils de FET-JONS, respecte a les colònies escolars vigents fins a la Segona República.

36. LÓPEZ BAUSELA, J. R., *La escuela azul de Falange Española de las J.O.N.S. Un proyecto fascista desmantelado por implosión*, Santander, Editorial de la Universidad de Cantabria / Ed. Dykinson, 2017.

impulsar en el Nuevo Estado després de la Guerra Civil. Aquesta aproximació és molt interessant, atès que, com és lògic, el principal àmbit d'estudi ha estat el model que finalment es va consolidar: el nacionalcatolicisme. Aquest model es va situar molt enfora de les ambicions dels falangistes, desitjosos d'imitar els règims feixistes europeus. A tall d'exemple, el sisè capítol, significativament titulat «Auge y caída de la escuela azul», descriu com a finals de 1936 els falangistes varen aprovar les «Bases de reorganización de la Primera Enseñanza en el Nuevo Estado», en què es considerava que el futur estat nacionalsindicalista havia d'assumir el control absolut de l'escola, per tal de formar, dirigir i vigilar els mestres i professors. Com sabem, el premi de consolació per al sector falangista va ser la introducció de la FEN dins el currículum i l'obligació per part dels centres a col·laborar estretament amb el FJ i la SF. Ens centrarem a continuació a descriure les principals obres referides a aquesta darrera, sempre tenint com a referència l'àmbit de les organitzacions juvenils.

LES JOVENTUTS DE LA SECCIÓN FEMENINA. BIBLIOGRAFIA I ESTAT DE LA QÜESTIÓ

A diferència del cas masculí, hi ha molt poca bibliografia centrada exclusivament en les joventuts de la SF. Per tant, al llarg d'aquest apartat farem referència tant a articles específics de l'àmbit juvenil com a obres de caire més general amb referències significatives, amb especial atenció a les àrees de parla catalana. Una aproximació molt interessant i ja clàssica al tema és la del llibre *La educación femenina en la postguerra*, publicat l'any 1984 i obra de la pedagoga Immaculada Pastor.³⁷ En una primera part, s'analitza la vessant ideològica i legislativa de l'educació femenina, i posteriorment s'aprofundeix en el model de la SF i l'AC Femenina. El capítol quart analitza la situació de la dona dins del sistema educatiu i descriu les escoles de formació i les escoles de la llar que va organitzar la SF a Mallorca.³⁸ Tot seguit, Pastor analitza un model d'escola religiosa femenina, el del col·legi de la Puresa de Palma, destinat a les classes mitjanes altes, i en què es confirma el modelatge de la dona com a esposa i mare submissa, amb bons modals però no massa instruïda.

En el capítol cinquè, Pastor analitza amb molt de detall les activitats que varen dur a terme tant la delegació provincial de la SF de Balears com les

37. PASTOR, M. I., *La educación femenina en la postguerra (1939-1945). El caso de Mallorca*, Madrid, Ministerio de Cultura, 1984.

38. Les primeres, centrades en classes nocturnes per a al·lotes de més de catorze anys, no varen tenir massa rellevància, atès que tot i que s'havien de centrar en la capacitació laboral es caracteritzaren per la seva càrrega doctrinal i religiosa. Les escoles de la llar sí que varen tenir més incidència, atès que s'impartien ensenyaments preceptius per al compliment del Servei Social. A Mallorca, entre 1939 i 1959 hi varen assistir 94.613 dones.

agrupacions femenines d'AC de Mallorca. En l'àmbit juvenil de la SF destaquen els albergs i les «estaciones preventoriales» a l'estiu, a més de les activitats a les «casas de flechas». L'estudi en paral·lel de la SF i l'AC permet observar semblances i diferències entre ambdues entitats. En aquest sentit, Pastor destaca que tant la SF com l'AC van reservar a les seves afiliades tasques assistencials o de caritat pública, de fet una continuació del seu paper com a mestresses de casa; mentre que els afiliats assumien les tasques directives o polítiques. Quant a les diferències, cal destacar l'impuls de l'esport i els balls regionals per part de la SF, a més del seu missatge nacionalsindicalista. L'autora conclou posant en relleu la influència de l'Alemanya nazi en iniciatives de la SF com les «escuelas de hogar» o els campaments i albergs, o la seva presència a les escoles. També destaca que l'estructura paral·lela de la SF i el FJ a les escoles va suposar una reducció de recursos que es podrien haver canalitzat directament a les escoles, molt limitades quant a recursos durant aquells anys.

Un altre estudi de la SF de caire provincial és el de la historiadora Antonieta Jarne Mòdol, centrat en el cas de Lleida. Com en el cas de Mallorca, es destaca com els bons resultats aconseguits en l'àmbit esportiu o en els «coros y danzas» varen impulsar l'afiliació, així com l'antipatia que despertava entre les dones l'obligació del Servicio Social.³⁹ També analitza l'estructura de la SF i específicament de la rigidoria de joventuts. Són interessants les cites que recull del *Libro de las Margaritas*, amb constants missatges de lleialtat i submissió. L'autora també confirma, en el cas lleidatà, minses xifres d'afiliació i de pas a la SF adulta —l'any 1939 just 26 «flechas azules» passaren a la SF—, i conclou el llibre amb un epíleg en què fa referència a l'ocàs progressiu de la SF, accelerat durant els anys cinquanta. Josep Clarà confirma aquesta baixa afiliació juvenil femenina en el cas de Girona. A tall d'exemple, l'any 1945 hi havia un total de quatre «casas de flechas», amb un total de 240 afiliades. A més, destaca que —en contrast amb el FJ—, les dirigents de la SF tenien, majoritàriament, origen autòcton. Quant a les afiliades, hi predominaven les filles de militars i funcionaris, familiars dels «caídos» en la Guerra Civil, empleades en serveis oficials i mestres d'escola.⁴⁰

També és útil i aclaridora la consulta de l'article de l'historiador José Manuel Díez Fuentes, centrat en l'estudi de les organitzacions juvenils de la SF a Alacant.⁴¹

39. JARNE MÒDOL, A., *La Secció Femenina a Lleida*, Lleida, Pagès, 1991.

40. CLARÀ, J., *El Partit únic...*, op. cit., p. 137-149. Cal recordar que col·laborar activament amb la SF es considerava un mèrit per al concurs de trasllats. A més, com en el cas del FJ en l'àmbit masculí, la SF estava representada en els tribunals d'oposició.

41. Díez Fuentes, J. M., et al., «Las juventudes femeninas de FET-JONS en la provincia de Alicante: 1939-1950», a *II Encuentro de Investigadoras del franquismo*, Alacant, Universitat d'Alacant, 1995, 2 v., I, p. 109-116.

Inicialment, l'autor contraposa el discurs antifeminista falangista amb les reformes iniciades durant la Segona República. A continuació, analitza l'estructura organitzativa de les organitzacions juvenils de la SF, amb dotacions pressupostàries molt escasses i instal·lacions molt deficientes. També posa en relleu la rigidesa de l'aparell burocràtic, atès que la delegació provincial pretenia controlar totes les activitats —fins i tot les trucades telefòniques—, fet que va provocar greus problemes econòmics entre les delegacions locals. A més, en aquestes delegacions el traspàs de les joventuts femenines del FJ a la SF que va tenir lloc l'any 1945 va ser problemàtic, atès que no estaven ben regulades les qüestions econòmiques. Díez destaca que a les petites localitats agrícoles, sobretot a les comarques de muntanya de l'interior, els problemes econòmics i d'infraestructura eren encara majors; mentre que a zones com la Vega Baixa del Segura el principal problema era la inoperància dels delegats locals.

Quant a l'afiliació, Díez constata que a l'inici de 1941, en el moment de màxima afiliació, a la capital es registrava un 45,7% en el cas masculí i un 25,4% en el femení, mentre que a la província era respectivament d'un 27,1% i un 11,9%. D'altra banda, l'autor confirma un predomini aclaparador de l'abandonament de la SF per part de les afiliades quan arribaven als 17 anys, així com l'escassíssima presència d'afiliades procedents de centres de treball, atès que la majoria provenia de l'àmbit escolar. Les conclusions de l'article incideixen en la discriminació econòmica, jeràrquica i funcional que va patir la SF respecte a la branca masculina, amb grans limitacions econòmiques i constants crides d'auxili a les jerarquies del Partit, que sempre varen prioritzar el FJ.

L'any 1997 es va publicar *El model de dona a la Secció Femenina*, obra de la psicòloga Esperança Bosch i de Victòria Ferrer, i centrat en el cas de les Balears.⁴² En una primera part, es descriu el marc històric i legislatiu relatiu a la SF, així com l'ideari, funcions i organigrama. També, en línia similiar al llibre d'Antonieta Jarne, es posen en relleu els canals de transmissió ideològica de la SF. A la segona part s'analitza la implantació de la SF a les Balears, encara que les dades que es recullen, i que també fan referència a les organitzacions juvenils, són les posteriors a 1960. El llibre conclou amb una interessant anàlisi de textos de la SF, a partir de la freqüència d'aparició de paraules clau, com per exemple «sacrificada» o «tener que». Finalment, incorpora un petit annex amb fragments de textos de la SF i discursos de Pilar Primo de Rivera, on es repeteix el missatge centrat en l'abnegació femenina i la preeminència masculina.

42. BOSCH, E. i FERRER PÉREZ, V. A., *El model de dona a la Secció Femenina. Implantació a les Illes Balears (1939-1975)*, Palma, Universitat de les Illes Balears, 1997.

Un altre article centrat en les joventuts de la SF és el de la pedagoga Carmen Agulló, aparegut l'any 2004 i que analitza específicament el cas valencià.⁴³ En una primera part, en línia amb el treball de Bosch i Ferrer, se centra en la retòrica de la SF, amb idees com ara que mentre el FJ havia de formar intel·ligències i preparar els joves per sacrificar la vida per la Pàtria, la SF havia de formar els cors i preparar les al·lotes per produir noves vides, fer-se càrrec de la cura dels fills, el marit i la casa, i mantenir-se allunyada de vel·leïtats intel·lectuals. En una taula molt interessant, Agulló posa de manifest les incoherències entre aquest model falangista de dona i el model de les dones falangistes, que renunciaven a ser mares per dedicar-se a una tasca de caràcter polític, dins un règim que exclouïa les dones de l'àmbit públic i que a més difonia que la politització era dolenta.⁴⁴ A continuació, es descriuen l'organització i les activitats de les joventuts de SF de València. L'autora calcula que a València passaven anualment a la SF adulta com a màxim unes cinquanta militants juvenils, i descriu amb detall tot el protocol que se seguia, i que tenia lloc el dia de Santa Teresa (15 d'octubre). També constata el progressiu augment de «casas de flechas» a la província a mesura que millorava la situació econòmica (es va passar de 60 l'any 1954 a 85 el 1958), així com el foment dels grups juvenils de cors i danses (tretze grups el 1951).

Agulló descriu les diferències entre una primera etapa (anys quaranta-cinquanta) centrada en l'atenció prioritària a les afiliades, com a viver de la SF, amb un fort adoctrinament a les activitats; i una segona etapa (anys seixanta-setanta) centrada en activitats amb una major vessant recreativa i destinades al conjunt de les nines i joves. En el següent apartat, en contraposició a la part organitzativa i doctrinal, Agulló destaca que només setze de 211 dones de pobles i ciutats valencianes entrevistades, i que varen viure durant el franquisme, manifesten haver tengut relació amb la SF. I les que el recorden l'associen al Servei Social, no a l'àmbit escolar. Per tant, conclou insistint en les contradiccions de la SF, les instructores de les quals són recordades negativament (virils i «mandonas»), i en la major prevalència dels records relatius a les entitats associatives catòliques.⁴⁵

43. AGULLÓ DÍAZ, C., «Entre la retòrica i la realitat...», p. 247-272.

44. Vegeu aquestes contradiccions també a CENARRO, Á, «Dona i Falange», a GINARD, D. (coord.), *Dona, Guerra Civil i Franquisme*, Palma, Documenta Balears, 2011, p. 93-121. A més, l'article repassa magistralment com ha anat variant el tractament bibliogràfic envers la SF, i com progressivament s'ha superat el paradigma dels anys vuitanta, segons el qual les dones eren simples transmissores i reproductores del model patriarcal.

45. Aquests records contrasten amb les idíl·liques fotos que publicava la SF, i que es poden visualitzar a *Mujeres y educación durante el franquismo en imágenes. La Sección Femenina y el Auxilio Social (1934-1977)*, Madrid, Creaciones de Vincent Gabrielle, 2010. Es pot veure una visió favorable de la tasca de la SF a DE LEÓN LORENTE, M., *Las voces del silencio (memorias de una instructora de juventudes de la Sección Femenina)*, Madrid, M. L. de León, 2000; citat i comentat per BARRERA, B., «La Sección Femenina en perspectiva. Historias y otros relatos sobre las mujeres de Falange», *Historia Contemporánea*, 62,

Sofía Rodríguez López també posa en relleu aquesta rivalitat entre la SF i les entitats catòliques en el seu article «Niñas y jóvenes en el franquismo»,⁴⁶ d'obligada consulta i publicat l'any 2007. Rodríguez descriu amb detall la trajectòria de les joventuts de la SF. En un primer apartat, que arriba fins a 1945, destaca les dificultats de la SF a l'hora de captar responsables juvenils, principalment en els pobles. També xifra en unes 50.000 les afiliades a tot Espanya (1943), distribuïdes en 503 centúries: 129 de «margaritas», 247 «flechas» i 127 de «flechas azules». A més, detalla el seu cicle d'activitats i conclou que, en el cas d'Almeria, es caracteritzaren pel seu escàs pes relatiu —tal vegada per comptar amb infraestructures molt deficientes— i per la concentració d'afiliació a la capital. Així, destaca que l'any 1946 es va decidir que totes les nines familiars directes de les afiliades havien de pertànyer obligatòriament a les organitzacions juvenils.

Rodríguez també presenta un complet estudi comparatiu entre aquestes organitzacions i les d'Itàlia, Alemanya i Portugal, coincidents quant al foment de la natalitat i —especialment en el cas portuguès— en la immensa contradicció entre el rol actiu assignat a les dirigents, fadrines i instruïdes, i el paper secundari reservat a la resta de dones. Posteriorment, es descriu el model femení imposat després de la Segona Guerra Mundial, en què s'analitza la contradictòria relació entre SF i AC femenina, així com la relació amb el SEU i l'èxit dels «coros y danzas».

L'any 2018, Ramírez Rico, Fernández-Quevedo Rubio i Fernández García, professors de la Facultat d'Educació de la Universitat Complutense de Madrid, varen publicar un interessant article, en què es comparen el FJ i la SF en l'àmbit de l'aire lliure.⁴⁷ A partir de fonts com la revista *Mandos*, manuals de campaments o discursos dels dirigents falangistes, els autors descriuen les diferències entre les activitats d'ambdues entitats, així com en la uniformitat i el cançoner. També posen en relleu les diferències quant a finançament. Així, l'any 1945 el FJ va rebre de l'Estat 65,4 milions de pessetes, mentre que la SF va rebre 36,5 milions. Els autors conclouen que, com no podia ser d'una altra manera, el paper de la dona sempre va quedar relegat a un segon plànol, i en l'àmbit de l'aire lliure es varen mantenir en tot moment els estereotips diferenciats que es varen assignar des del poder a homes i dones.

2020, p. 265-295. En aquesta mateixa línia, des d'una perspectiva descriptiva i favorable a la SF, es pot veure SUÁREZ FERNÁNDEZ, L., *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo: vieja andadura de un proyecto ilusionado*, Madrid, Asociación Nueva Andadura, 1993.

46. RODRÍGUEZ LÓPEZ, S., «Niñas y jóvenes en el franquismo», *Jóvenes y dictaduras de entreguerras...*, op. cit., p. 197-242.

47. RAMÍREZ RICO, E; FERNÁNDEZ-QUEVEDO RUBIO, C. i FERNÁNDEZ GARCÍA, E., «Las publicaciones sobre la organización del Frente de Juventudes (1940-1961). Adiestramiento de las mujeres en las actividades de la naturaleza», *Historia y comunicación social*, 23, 2018, p. 257-272.

El mateix any, la revista *Spagna contemporanea* va publicar un article de Carlos Fuertes Muñoz, professor de l'àrea de Didàctica de les Ciències Socials de la Universitat de València, on s'analitza l'impacte tant de la SF com del FJ entre la població.⁴⁸ Fuertes se centra en el cas valencià durant els anys cinquanta, seixanta i setanta. A partir d'alguns informes oficials i fonts orals, posa en relleu l'aparent èxit d'ambdues organitzacions en l'àmbit assistencial, formatiu i recreatiu, tant entre els àmbits conservadors com en els sectors situats dins les anomenades «zones grises». Aquests grups anteposarien els serveis pràctics que aportaven tant SF com FJ, amb un significatiu record positiu dels campaments i les excursions, i no en qüestionarien la càrrega política. A tall d'exemple, Fuertes cita el testimoni de María José que, tot i ser molt crítica amb la repressió de la postguerra, recorda com en els locals de la SF ensenyaven l'ofici de costurera; o el de María Luisa, provinent d'una família identificada amb la dictadura, que valora molt positivament la tasca caritativa del Servei Social o la seva utilitat com a preparació per ser una bona mestressa de casa o mare. L'autor també valora les Càtedras Ambulantes de la SF, que actuaven en petites poblacions entre dos i tres mesos i combinaven classes d'alfabetització, cuina, dansa, etc. amb formació religiosa i política. Conclou destacant que les esmentades actituds de normalització o reconeixement dels serveis pràctics no impliquen l'èxit del projecte falangista d'educació política; com posen en relleu els informes interns de la SF i el FJ, sempre crítics davant l'apatia i indiferència amb què es topaven, tant dins l'àmbit del lleure com dins el sistema educatiu formal.

Finalment, l'any 2019 es va publicar *La Sección Femenina. 1934-1977*, tesi doctoral de la historiadora Begoña Barrera. Es tracta d'un completíssim estudi sobre aquesta institució, imprescindible per a qualsevol especialista, que revisa les estratègies educatives i el discurs sobre la feminitat des d'una perspectiva innovadora.⁴⁹ En una primera part, s'analitza en profunditat la trajectòria de l'organització des d'una perspectiva històrica, mentre que a la segona se segueix aquesta trajectòria, però ara des d'una perspectiva identitària i emocional. En aquest sentit, a l'inici del capítol 6 Barrera destaca que l'objectiu últim de la SF era garantir que qualsevol dona espanyola, fos a través de la domesticitat i la família, o a través de la militància falangista, o fins i tot a través d'una feina acadèmica o remunerada, s'ajustàs als patrons de gènere i emocionalitat estipulats per la SF. A l'inici del capítol 8, titulat

48. FUENTES MUÑOZ, C., «La recepción de la educación política franquista: actitudes ante las organizaciones juveniles falangistas», *Spagna contemporanea*, 53, 2018, p. 101-122.

49. BARRERA, B., *La Sección Femenina. 1934-1977. Historia de una tutela emocional*, Madrid, Alianza Editorial, 2019. L'autora incorpora a l'estudi històric la teoria de gènere i la història de les emocions per desmuntar tots aquells relats que, com els creats per la SF, varen promoure una educació sexual i emocional a partir d'un essencialisme consubstancial a totes les dones. Per tal d'explorar els processos de disciplinament i control social del sistema d'adoctrinament de la SF es basa en l'epistemologia foucaltiana.

«La semilla de Falange en las mujeres de mañana: moldeando la infancia», Barrera destaca que, després de la guerra, la SF va maldar per generar entre les nines espanyoles una identitat infantil que funcionàs com a pròleg de la seva maduresa femenina. Per exemple, en *El libro de las Margaritas*, es definia l'afiliada per emocions com alegria, entusiasme, fortalesa, sacrifici o compostura, tot i que sense «rigideces antifemeninas». Però aquestes emocions no havien de ser fruit d'un procés íntim o d'un benestar sentimental, sinó que s'havia de forçar l'aparença de l'estat afectiu, com a camí envers la performativització de la feminitat.

Després de posar en relleu com les revistes infantils de la SF, com ara *Bazar*, varen servir com a vies d'adoctrinament camuflat sota la retòrica de la diversió, Barrera analitza en el subcapítol 8.2. tot allò referit a la institució escolar. Analitza la cultura escolar des d'una triple perspectiva: jurídica —institucionalització d'un ensenyament elitista, nacionalista i molt controlat per l'Església—, científica i acadèmica —pedagogia autènticament espanyola, allunyada del joc i promotora del dolor i l'esforç—, i empírica i pràctica —amb una major preocupació per consolidar els principis del règim entre el professorat que per formar-lo adequadament per a la seva funció educativa. Barrera cita la revista *Consigna*, que establia les directrius pedagògiques, d'acord amb un paradigma domesticat de docent.⁵⁰ D'altra banda, l'autora analitza amb detall el contingut dels manuals de FEN de la SF, que sobretot en els primers anys de batxillerat, integraven lliçons específiques del «destí natural» de la nina —jerarquia i repartiment de rols en la família, conducta femenina ideal, etc. A més, com que aquests manuals eren obligatoris, la SF —a diferència del que va fer a revistes per a nines i dones, o als programes radiofònics— va descartar actualitzar i renovar els seus continguts. L'autora conclou destacant que la SF va ser part indispensable de l'engranatge polític del franquisme, com a instrument formatiu omnipresent en la vida quotidiana de nines i dones espanyoles.

FJ I SF: PEDAGOGIA I POLÍTICA AL SERVEI DEL RÈGIM

Tot i que hem pogut confirmar que al llarg d'aquest segle s'ha anat generant una extensa bibliografia al voltant del FJ i la SF, també hem constatat que és desigual. Mentre que el FJ ha estat objecte d'estudis rellevants tant des de l'àmbit polític com pedagògic, no podem dir el mateix de les organitzacions juvenils de la SF, amb una menor rellevància i incidència, en contrast amb la influència d'altres seccions com l'Auxilio Social o el Servicio Social, també inspirats en l'exemple de

50. En aquest sentit, Barrera destaca que *Consigna* va recordar constantment que les mestres havien de controlar en tot moment les seves passions, no havien de tenir idees pròpies —tot aplicant diàriament els preceptes de la revista— i tenint present que una dona ni per naturalesa ni per vocació havia de dedicar-se exclusivament a la professió triada.

l'Alemanya nazi. Dit això, procedirem a una anàlisi conjunta, amb l'objectiu de complementar la introducció i el repàs bibliogràfic realitzats.⁵¹

Tant el FJ com la SF varen mantenir una fèrria centralització i una marcada estructura vertical, a imitació de l'Exèrcit i dels règims feixistes d'Alemanya i Itàlia. No s'ha d'oblidar que la Llei de creació del Frente de Juventudes, publicada a finals de 1940, es basava en l'experiència prèvia de l'Organización Juvenil (OJ), una mena de batalló infantil al qual ens hem referit a l'inici de l'article. D'altra banda, les ínfules totalitàries dels falangistes en l'àmbit escolar es varen posar en relleu amb el seu projecte feixista d'Escuela Azul aprovat a finals de 1936. Es confirmava així el conflicte entre aquesta concepció d'escola dependent del Partit i sempre orientada a l'acció política, i una escola controlada per l'Església. Tanmateix, aviat es va constatar la derrota dels falangistes, com il·lustra el fet que les escoles de les poblacions més petites sovint fossin regentades per sacerdots. En canvi, amb el Decret d'Unificació (abril de 1937) els falangistes assumiren el control tant de la Secció Femenina com de les organitzacions juvenils unificades. Ho feren en detriment dels tradicionalistes, tot i que aquests tenien una major experiència en el camp associatiu. N'és un excel·lent exemple el procés de creació i evolució de la revista *Flechas y Pelayos*.

Els antecedents bèl·lics i la imitació dels feixismes ajuden a entendre l'obsessió per la jerarquia i l'obediència per part dels dirigents del FJ i la SF, de manera que tant els instructors com els afiliats havien d'obeir literalment les instruccions i consignes. Tanmateix, les expectatives falangistes —respecte a un suposat protagonisme polític dins el Nuevo Estado franquista— es varen anar esvaint amb rapidesa a partir de 1941. A més de l'ocàs progressiu de l'Eix, la població no oblidava el trist paper que molts escamots falangistes havien jugat en la sagnant repressió duta a terme pels rebels durant la guerra. A més, existia una immensa distància entre les proclames del Partit —en massa casos vinculat a l'estraperlo i la corrupció—, en què s'exaltaven els valors de l'Imperio, i la crua realitat diària, marcada per la misèria i la fam.

En aquest context, tant el FJ com la SF es varen trobar amb enormes dificultats per trobar candidats que s'ajustassin als exigents perfils dissenyats per ocupar responsabilitats, tant com a caps de les unitats d'afiliats com a l'hora de seleccionar els integrants del cos d'instructors. En el cas masculí, s'ha fet palès com ràpidament es varen anar rebaixant els requisits per poder ingressar en l'acadèmia José Antonio. També s'han constatat les constants queixes dels principals dirigents davant la

51. Per tal de facilitar la lectura, no farem més referències concretes a les aportacions dels diversos autors. Només citarem alguna frase literal pronunciada per qualche dirigent falangista. A més, si ens referim a ambdós col·lectius emprarem el masculí com a genèric. Per exemple, si parlem d'instructors o afiliats i no concretam, ens estarem referint tant al FJ com la SF.

dificultat de trobar caps de centúria preparats i poder així imitar amb èxit el mecanisme d'autodirecció de les joventuts alemanyes (*Hitlerjugend*). En el cas femení, s'ha destacat l'endèmica manca de personal especialitzat, atesa la terrible depuració sofrida després de la guerra entre el col·lectiu docent, sanitari o administratiu. A més a més, la recerca de dirigents i afiliades per part de la SF es va agreujar en les localitats petites d'interior, com s'ha posat en relleu en els casos d'Almeria o Alacant, atès que els sectors més conservadors no consideraven adient l'ingrés de nines i dones dins el Partit. Així, el seu lloc natural havia de ser la llar, el santuari ideal per preservar-ne la innocència i la puresa.

Aquesta idea de subordinació, potenciada tant per l'Església catòlica com pels feixismes europeus, considerava la dona com un ésser dòcil, influenciable i incomplet per si mateix, generava una pressió constant envers el matrimoni i la maternitat, i va ser clau per donar estabilitat i durabilitat al règim. Paradoxalment, les dirigents de la SF, fermes defensores d'aquest plantejament, personificaven una flagrant contradicció. Les dirigents havien de ser fadrines, i per tant gaudien de la independència que, segons predicaven, anava en contra de la suposada naturalesa de la dona espanyola, no només profundament religiosa i patriota, sinó també casolana, intuïtiva i sempre subordinada a l'home, més intel·ligent i preparat per assumir les tasques polítiques. Institucionalment, aquest plantejament es va traslladar a tots els àmbits, com ara l'economia —els pressuposts destinats al FJ, tot i que eren totalment insuficients, duplicaven els de la SF— o els actes públics, com ara el pas de les «flechas azules» a l'organització adulta, sempre presidits per alguna autoritat masculina del Partit.

Tant el FJ com la SF varen disposar d'un gran nombre de mitjans per poder amplificar no només aquesta distribució de rols, sinó també el missatge nacional-sindicalista. A més de controlar el lleure —gaudien d'exclusivitat quant a les activitats culturals, esportives i d'aire lliure—, també disposaren d'emissores-escola i programes de ràdio, i publicaren revistes. En el cas masculí, cal destacar la revista *Juventud*; en el cas femení, *Bazar*, molt útil com a eina proselitista entre les joves i amb seccions similars a les de les revistes destinades a les dones adultes, col·lectiu al qual la SF també es dirigia amb revistes com *Y*, o posteriorment *Medina*, *Ventanal* o *Teresa*. Altrament, com ja hem destacat, la SF va controlar l'esfera privada de la vida de moltes dones mitjançant l'Auxilio Social i el Servicio Social.

El rol assistencial del FJ i la SF, marcats per la irrellevància en l'àmbit polític i per un context amb terribles carències materials, explica el ràpid procés de proletarització i infantilització en què entraren les seves organitzacions juvenils. A més, moltes famílies necessitades procedien del bàndol republicà, i també cercaven un salconduit davant els vencedors. El FJ i la SF també varen atreure fills de militars, membres dels cossos de seguretat, «caídos» o funcionaris de l'Estat, com ara mestres d'escola. Aquest procés també es va donar dins el SEU, una vegada que —en

línia amb el Partit— va passar de ser l'avantguarda de la Nueva España a una burocratitzada agència social de serveis. D'aquesta manera, molts universitaris el recorden per les seves beques, els «hogares» i menjadors universitaris, l'assegurança escolar o pel Patronato de Igualdad de Oportunidades. En el cas femení, la SF del SEU va tenir encara menys importància, en un context en què es fomentaven exclusivament carreres «pròpies de dones», com ara magisteri o infermeria.

D'altra banda, en el cas de Lleida s'ha posat en relleu l'origen autòcton de les dirigents de la SF, fet que no es donava entre els dirigents del FJ, que procedien majoritàriament de fora de Catalunya. També sabem que a Almeria, en contrast amb l'extracció social mitjana-baixa de les afiliades, durant els primers anys les dirigents procedien principalment de les elits locals tradicionals. Es pot concloure, en aquest sentit, que els principals beneficiaris dels avantatges materials que proporcionava el Partit varen ser aquells que «ho mereixien». Per un costat, famílies empobrides que demostraven la seva fidelitat al règim mitjançant la militància dels seus fills en les organitzacions juvenils; i per un altre, familiars de persones amb contactes o càrrecs dins el règim.

No és estrany, com s'ha destacat en el cas de Palència, que precisament el record més positiu d'aquestes institucions se centri en l'àmbit assistencial, que integrava les beques, la promoció de l'educació física i els esports, la popularització de les activitats d'aire lliure o la possibilitat de viatjar per Espanya. En aquest sentit, els records del FJ que tenen els que llavors eren nins i joves se centren sobretot en l'assistència als campaments. En canvi, en el cas de València, s'ha constatat que moltes dones gairebé no tenen cap record de la SF, i les poques que la recorden destaquen la rigidesa de les dirigents i el seu interès en què les afiliades, a diferència d'elles, lligassin el seu futur a l'àmbit domèstic. En canvi, moltes d'aquestes dones sí tenen el record d'haver participat en activitats d'associacions juvenils dependents de l'Església, i de fet a València les seves colònies d'estiu varen registrar molta més assistència que els albergs de la SF.

En aquest sentit, s'ha constatat que, com també va succeir a Portugal durant el règim de Salazar, la competència entre les organitzacions juvenils del règim i de l'Església es va anar intensificant, principalment a partir de 1945. El nacionalcatolicisme va anar guanyant pes dins el règim, i en conseqüència, l'AC va renéixer amb força; en general va resultar més atractiva per a nins i joves procedents de classes socials més acomodades, que assistien a les escoles catòliques millor considerades. Tot i això, en el cas femení s'ha constatat un fenomen de doble militància per part d'afiliades i dirigents de la SF, majoritàriament d'origen oligàrquic, tradicional i cedista. D'altra banda, en el cas de Palma hem constatat la rellevància, des de finals dels anys quaranta, de la centúria General Barceló, formada majoritàriament per alumnes dels teatins, els jesuïtes i els Germans de La Salle, i que posteriorment ocuparien destacats càrrecs dins el Movimiento. En línia similar, a Girona va

sobresortir la centúria Álvarez de Castro, amb afiliats que posteriorment sobresortiren professionalment, però no dins l'àmbit polític. Per altre costat, l'Església va actuar com a paraigua de grups escoltes a Catalunya —des de mitjans dels anys quaranta— o València i Mallorca, durant la dècada següent.

Podem concloure que —tot i qualche cas puntual com el de Palma— es va registrar una creixent manca de participació per part de molts de centres regentats per l'Església; tant a l'hora de col·laborar amb les organitzacions juvenils com d'impartir de manera efectiva la Formación del Espíritu Nacional (FEN). Així ho demostren tant les constants queixes dels principals dirigents del FJ i SF, com els informes dels seus propis inspectors, com s'ha posat en relleu en el cas de Palència. El règim va tenir molt en compte aquestes queixes, com demostra la publicació, l'any 1945, de la Ley de Educación Primaria, i de l'Estatuto del Magisterio Nacional (1947), exemples paradigmàtics dels contrapesos entre els sectors que sustentaven el règim. Així, tot i que varen ser obra del sector catòlic, que controlava el Ministerio de Educación Nacional, varen traslladar definitivament al col·lectiu docent la responsabilitat d'impartir la FEN i ajudar amb les organitzacions juvenils del Partit, sempre sota la vigilància i supervisió del FJ o la SF. Finalment, la Ley de Ordenación sobre la Enseñanza Media, publicada el 1953, a més de confirmar el control de la FEN per part del FJ i la SF, els va atorgar l'exclusiva a l'hora de publicar els manuals.

Altrament, ja s'ha comentat la improvisació i poca consideració de la FEN dins les escoles de magisteri. Així, fins l'any 1955 no es va realitzar un catàleg de textos que s'havien d'emprar; i a principis dels seixanta encara no existia un manual didàctic de FEN per als futurs o futures mestres. A més, s'ha constatat l'apatia i el disgust dels estudiants no només per haver de superar aquesta assignatura, sinó també per haver de participar en un campament pagant una part de les despeses. En aquest sentit, els dirigents del FJ varen pressionar per tal de comptar amb més mitjans i poder garantir la gratuïtat d'aquests campaments. Tanmateix, com ja hem apuntat, tant el FJ com la SF disposaren d'uns mitjans materials i humans molt limitats, la qual cosa explica que en l'àmbit escolar els instructors i instructores s'haguessin de centrar exclusivament en les ensenyances mitjanes; així com, en el cas del FJ, en els centres de treball en aquelles províncies amb major pes industrial.

Aquesta limitació de mitjans es va compensar, sobretot durant els primers anys, amb grans dosis de compromís polític i força de voluntat per part de molts instructors i instructores, que maldaven incansablement a la recerca de la Nueva España, superadora d'odis i rancors gràcies a la doctrina nacionalsindicalista. Tanmateix, des de 1945 aquest impuls es va anar transformant imperceptiblement en resignació o frustració, davant la manca de col·laboració de moltes empreses i escoles. A més, també s'ha posat en relleu la majoritària falta d'interès envers la SF dins l'àmbit rural i la poca predisposició de la majoria de les dones a complir amb

el Servicio Social, que consideraven un càstig del règim per ser fadrines. Amb els anys, molts instructors varen anar calmant els seus impulsos revolucionaris i es varen adonar que, al cap i a la fi, la revolució restaria eternament «pendiente», i que el que havien de fer era complir amb uns mínims, repetir mecànicament i fins a l'extenuació les consignes remeses a través de *Mandos* (FJ) o *Consigna* (SF) i preservar el seu lloc de feina.

De fet, a més de les esmentades resistències, la realitat era que dins l'àmbit pedagògic els instructors no disposaven de cap pla general d'actuació. En el cas del FJ, només a la fi dels quaranta se'n poden trobar alguns textos teòrics. Els dos més destacats, obra de Jorge Jordana i José Antonio Elola, descartaven el naturalisme rousseaunià, que es considerava la base de la pedagogia pròpia del liberalisme. En canvi, promovien l'idealisme, una tècnica pedagògica que era considerada l'adequada per servir als principis polítics del franquisme, i que consistia «en la subordinació del individu a su destino sobrenatural, a su destino social, a su destino como miembro de una Patria».⁵² Finalment, entre 1951 i 1952 es va redactar un pla de formació per a les FJF, però com ja s'ha destacat no va ser aprovat fins al 1954, moment en què les FJF ja començaven a perdre impuls.

En definitiva, els aspectes pedagògics no varen ser la prioritat del FJ, sinó el proselitisme. S'assumia que totes les seccions d'enquadrats (centres d'ensenyament, centres de treball i rurals) eren el viver d'allò realment important, els afiliats, els quals havien de ser destacats com a model. A tall d'exemple, d'acord amb una directriu de 1944, a l'escola els afiliats havien de formar un grup diferenciats de la resta d'alumnes quan s'hissava i arriava la bandera. A més, a imitació de les HJ, els instructors havien de nomenar un «jefe de escuela», afiliat a les FJF i amb bones qualificacions. Per altre costat, els instructors se centraven en els campions dels concursos de formació professional Voluntad de Resurgimiento; i en els joves amb puntuacions altes a les enquestes realitzades per la Delegació, per tal que s'integrassin dins les FJF. Fins i tot, l'any 1949 es varen crear «escuadras especiales» amb aprendents que eren apadrinades per centúries de les FJF a les activitats. Així mateix, els instructors assignats en el món rural havien d'aprofitar les proves dels concursos d'oficis —tallar llenya, llaurar, etc.— organitzades pel FJ per realitzar activitats polítiques i de propaganda i captar nous afiliats, encara que sense anunciar aquestes jornades com a conferències o discursos. D'altra banda, com s'ha destacat en el cas de les Illes, Almeria o Palència, a finals de la dècada el FJ va impulsar decididament

52. Jordana, director de l'acadèmia José Antonio, insistia en què el «militante» havia d'oblidar qualsevol impuls o sentiment personal, i havia de centrar toda la seva reflexió i acció en la perspectiva col·lectiva. Vegeu *Boletín de los Seminarios de Formación*, 15, setembre-octubre de 1949; i 16, novembre-desembre de 1949.

els «hogares rurales», sovint l'únic centre d'esbarjo dels joves rurals, i sempre amb l'objectiu de captar minories rurals actives per a les FJF.

Per altre costat, de la mateixa manera que hem posat en relleu la manca d'un cos teòric mínimament elaborat, també hem de destacar que —sobretot en el cas del FJ— al llarg dels anys quaranta es va registrar una espectacular millora en l'àmbit de l'aire lliure i dels esports, tot i la manca de mitjans. A més, també es va apostar decididament per l'ús de la cançó com a mitjà pedagògic. En definitiva, havia de ser des d'una perspectiva lúdica, a través de jocs, esports, o durant els campaments, on els afiliats havien d'anar absorbint missatges com la tornada de l'Imperio, les bondats del missatge de José Antonio, o el providencial lideratge de Franco. Serien els més selectes d'aquests afiliats —en el cas del FJ, personificats en els caps de centúria— els cridats a dirigir el Nou Règim. Com repetia sovint Jorge Jordana, director de l'acadèmia José Antonio, el FJ —tot i promoure l'esport i la religió— no era una associació ni religiosa ni esportiva, era una institució falangista, i per tant en tot moment havia d'orientar tota la seva actuació a la creació de falangistes. La SF va mantenir un plantejament idèntic, encara que anteposant sempre el seu missatge primordial: l'existència d'una suposada essència comú a totes les dones espanyoles, que es traduïa en una infinita capacitat de sacrifici i en la submissió a l'home.

Les estadístiques també han confirmat un menor impacte de la SF dins l'àmbit juvenil, a més de posar en relleu que el FJ no va arribar en cap moment a les xifres que es varen registrar a l'Alemanya nazi o a la Itàlia feixista (alguns estudis parlen d'un 64 % i un 43 % respectivament). En realitat, ni la SF (amb unes 40.000 afiliades juvenils l'any 1945) ni el FJ varen enquadrar de manera efectiva més d'un 30 % de la joventut espanyola. A més, l'afiliació a les FJF també va ser minoritària (amb 140.000 inscrits, encara que no necessàriament actius, l'any 1947), i en molts pocs casos els afiliats acabaven ingressant al Partit. Això s'ha demostrat no només a nivell estatal —amb el pas d'uns 8.000 nous afiliats per any durant els anys quaranta— o en el cas català, sinó també a províncies com Palència, Almeria o les Illes Balears. En el cas femení, l'abandonament de la SF als 17 anys era aclaparador, tant a nivell general com en els casos concrets d'Alacant, Lleida, Girona o Almeria.

Quant a Mallorca, una vegada més, cal fer matisacions respecte al FJ, atès que tot i que els pas de les FJF també va ser minoritari, durant els anys cinquanta es va produir un sobtat revifament de la Guardia de Franco, originat per l'ingrés d'afiliats procedents de la centúria General Barceló. A més, en el cas de Balears, la majoria d'afiliats de les FJF procedia de l'àmbit escolar, en contra de la tendència general, en què majoritàriament procedien dels centres de treball. En aquest sentit, el FJ va haver de renunciar al seu somni interclassista, i rarament va aconseguir integrar dins una mateixa centúria afiliats provinents de diferents estrats socials. D'altra banda, l'anàlisi de casos com el de les Balears, Palència, Almeria, València,

Castelló o Catalunya demostra que tant el FJ com la SF varen registrar una incidència molt variable en funció de les províncies, o fins i tot de les localitats. Per tant, cal tenir en compte que, tot i la tendència general, alguns aspectes podien influir decisivament en el grau de consecució dels objectius d'ambdues entitats. Ens referim a aspectes com la llengua de la regió, el perfil econòmic, la tradició política, o —ja dins un àmbit encara més concret— l'existència d'una escola professional a la localitat, la tasca duta a terme per cadascun dels instructors o instructors, o fins i tot les afinitats i connexions amb dirigents militars o eclesiàstics.

CONCLUSIONS

Aquest plantejament, ple de matisacions, és el que volem traslladar a les nostres conclusions. Creïm que ja disposam d'una considerable bibliografia, que permet valorar amb garanties l'evolució i el paper jugat per les organitzacions juvenils del règim. Quant als aspectes pedagògics, s'ha fet palès que ni el FJ ni la SF varen ser capaços d'elaborar un pla de formació coherent i amb garanties d'èxit dins l'àmbit escolar. Per tant, varen treure molt poc profit dels avantatges legals que els va brindar el règim quant a l'exclusivitat en la impartició de la FEN, que ràpidament es va convertir en una «maria» difícilment suportable, atesa la repetició indiscriminada, any rere any, dels mateixos tòpics i celebracions d'aspectes referits a la Guerra Civil, la doctrina falangista o la subordinació de la dona. En canvi, sí varen tenir més èxit aprofitant l'exclusivitat de què gaudiren en el camp de l'educació física, i per extensió en tot allò referit als esports i l'aire lliure durant el lleure. Va ser aquest àmbit el que els va permetre captar molts dels enquadrats que finalment varen integrar les organitzacions juvenils. En aquest sentit, el FJ va introduir amb èxit moltes disciplines esportives, fins llavors pràcticament desconegudes a moltes poblacions. A més, va assolir un nivell notable en l'àmbit de tot allò relacionat amb l'aire lliure, amb multitud d'activitats i tècniques, i amb els campaments com a activitat emblemàtica. Més difícil ho va tenir en aquest camp la SF, atesa la desconfiança dels sectors més conservadors i de part de la jerarquia eclesiàstica. Tot i que no va impulsar un nombre tan extens de disciplines esportives, en va introduir moltes, que constituïen una autèntica novetat en l'àmbit femení. Quant a l'aire lliure, les tècniques i activitats varen ser molt limitades, i de fet tant les enquadrades com les afiliades assistien a albergs, no a campaments.

En tot moment, els dirigents del FJ i la SF varen entendre que el camí per aconseguir crear autèntics falangistes era mitjançant aquestes activitats. Per un costat, eren el millor reclam per a atreure els enquadrats. Per un altre, el fet de practicar esports d'equip o conuiu a l'aire lliure generava un sentiment de companyonia i de grup, que permetia anar modelant el comportament i els valors dels

afiliats. En aquest camp sí que varen tenir més èxit els esforços dels dirigents, que consideraven el campament una mena de societat falangista perfecta. A més, era el lloc ideal en què anaven calant les consignes, per exemple a través de les cançons, que es cantaven diàriament i a les quals se'ls atorgava gran importància. No només aquesta activitat, sinó totes les altres estaven perfectament estructurades, a imitació de l'Exèrcit, i sempre prevalia allò col·lectiu sobre l'individu, que tenia molt poca capacitat de decisió.

Aquestes consideracions pedagògiques s'han de complementar valorant el paper polític d'aquestes organitzacions. Ja hem insistit en les enormes limitacions materials i humanes que varen patir el FJ —i encara en major grau la SF— i que es traduïren en un molt deficient enquadrament infantil i juvenil, tant quantitativament com qualitativament. Les organitzacions juvenils també patiren aquestes deficiències, i varen entrar dins un ràpid procés de precarització i infantilització, amb unes minses xifres quant a afiliació, i unes estadístiques ridícules quant al nombre d'afiliats que ingressaven dins el Partit. En el cas femení, totes les xifres varen ser significativament inferiors. Hem de concloure confirmant que tant el FJ com la SF fracassaren en el seu paper d'avantguarda política i viver del règim; com no podria ser d'una altra manera, atès que depenien d'un Partit únic burocratitzat i al servei d'un règim inicialment feixistitzat, però no feixista.

Però més enllà d'aquesta anàlisi global, l'anàlisi territorial ens ha confirmat que hi ha notables diferències territorials quant al paper que jugaren respecte al consens social envers el règim. En aquest sentit, s'ha constatat el creixent rebuig i indiferència amb què varen haver de conviure en el cas de Catalunya. Quant a Madrid, són ben coneguts els greus aldarulls protagonitzats per afiliats del SEU a mitjan anys cinquanta, així com les protestes d'algunes centúries de les FJF madrilenyes. Dit això, no tenim coneixement d'actes de protesta col·lectius en favor d'un falangisme originari en altres províncies. Més aviat, al contrari: tot i el somni falangista, tant des del FJ com des de la SF, la gran majoria d'instructors i afiliats, d'acord amb el seu esperit de servei i de respecte a la jerarquia, acceptaren i defensaren amb perserverància i tenacitat els canvis doctrinals que va anar introduint el règim, cada vegada més llunyà de l'Espanya somniada per José Antonio.

D'altra banda, no podem valorar cas per cas l'impacte que aquestes organitzacions varen tenir en la vida de cadascun dels afiliats. Però sí podem afirmar que, en el cas del FJ, diversos sectors d'exafiliats de les FJF manifesten guardar un record positiu, tot destacant no només el fet de poder accedir a les activitats, sinó també els valors apresos i el paper de la companyonia entre els afiliats a l'hora de superar el trauma de la Guerra Civil. En el cas de la SF, tot i que sí que hi ha hagut una reivindicació de la tasca realitzada per algunes destacades dirigents o alguna instructora, no es pot dir el mateix de les afiliades. Més aviat ha transcendit el

desacord amb l'obligatorietat del servei social i l'extrem ascetisme de les instructores i de la institució en general.

En definitiva, tot i el notable volum historiogràfic generat, tancam aquestes conclusions confirmant que cal continuar la tasca iniciada. S'ha constatat la necessitat d'impulsar noves investigacions dins l'àmbit femení, que puguin equiparar els diversos estudis en profunditat ja publicats tant en el cas del FJ com en el de les FJF. D'altra banda, s'ha de seguir impulsant una perspectiva d'àmbit provincial, local o fins i tot personal, per tal que es tinguin en compte no només les trajectòries vitals dels principals dirigents, sinó també les d'instructors i afiliats, tant en el cas del FJ com en de la SF. Serà així com podrem calibrar correctament, amb rigor científic i sense caure en els apriorismes, el llegat d'aquestes organitzacions; no només com a seccions d'un Partit únic exclusivament centrades en el proselitisme, sinó també —tal vegada contra la seva voluntat— com a entitats de caràcter pedagògic, tant dins l'àmbit escolar com dins el lleure.